

FAİZ MESELESİ

TARİHTE ÖRNEK UYGULAMALAR

DERLEYENLER: MURAT USTAOĞLU - AHMET İNCEKARA

3 Genişletilmiş
Baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

FAİZ MESELESİ

Tarihte Örnek Uygulamalar

DERLEYENLER MURAT USTAOĞLU - AHMET İNCEKARA

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 655
EKONOMİ 21

ISBN: 978-605-399-564-7

1. BASKI İSTANBUL, MAYIS 2019
2. BASKI İSTANBUL, TEMMUZ 2019
GENİŞLETİLMİŞ 3. BASKI İSTANBUL, ARALIK 2020

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ
YAZIŞMA ADRESİ: HACİAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 35680

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN CEM TÜZÜN
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA PUNTO AJANS • www.puntoajans.com

DÜZELTİ SAİD AKÇAKAYA
DİZİN ERVA AKÇA
BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 No: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 38 46 / FAKS: 0212 613 03 21 • SERTİFİKA No: 45030

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
Istanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü Tarafından Kataloglanmıştır.

Names: Ustaoglu, Murat, 1976-, compiler. | Incekara, Ahmet, compiler.
Title: Faiz meselesi : tarihte örnek uygulamalar / derleyenler Murat Ustaoglu, Ahmet Incekara.
Edition: Güncellenmiş 3. baskı
Description: Istanbul : Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020. | Includes bibliographical references and index.
Series: Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 655. Ekonomi; 21.
Identifiers: ISBN: ISBN: 9786053995647 (paperback)
Subjects: LCSH: Interest. | Interest --History. | Interest --Islamic countries. | Interest --India. | Interest (Jewish law). | Islam --Economic aspects. | Interest and usury. | Banks and banking. | Capital. | Profit. | Finance --Turkey --History.
Classification: LCC: HB539 .F35 2020

FAİZ MESELESİ
Tarihte Örnek Uygulamalar

DERLEYENLER
MURAT USTAOĞLU - AHMET İNCEKARA

İçindekiler

xiii Derleyenler ve Yazarlar

xix Teşekkür

xxi Önsöz

- 1 1 Faiz Meselesine Giriş
MURAT USTAOĞLU - SERVET BAYINDIR
1 Öz
1 Giriş
4 Anaakım Dinlerin Faiz Yasağına Direnemeyişinin
Kısa Hikâyesi
11 Faiz Teorisi ve Faizin Kavramsal Gelişimi
13 Özet
- 17 2 Faizin Tarihî Öncülleri Olarak
Din, Siyaset ve İktisat Bağlamında
Antik Çağ Mezopotamya Medeniyetlerinde
Sosyal Hayatın Temel Dinamikleri
MURAT USTAOĞLU - BETÜL MUTLUGÜN
17 Öz
18 Giriş
19 Antik Çağ Medeniyetlerinde Din-Toplum İlişkisi
24 Su, Devlet ve Siyaset
28 İktisat ve Ticaret
32 Özet
- 39 3 Antik Çağ Medeniyetlerinde Faizli Borç İlişkilerinin
Kurumsal Kökenleri: Sümer, Babil ve Asur Dönemi
MUHAMMET SAİT BOZİK - SELİM DEMEZ
39 Öz
39 Giriş
41 Antik Çağ Medeniyetlerinde
Faizli Borç İlişkilerinin Niteliği ve Hukuki Zemini
45 Sümer ve Babil'de Faizli Borç İlişkileri

- 50 Asurlular Döneminde Faizli Borç İlişkileri
55 Özet
- 61 4 Antik Yunan ve Antik Roma'da
Faizli Borç İlişkilerinin Sosyal Maliyeti
MUHAMMET SAİT BOZİK - HALİL TUNALI
61 Öz
61 Giriş
62 Antik Roma'nın Sosyal Yapısı ve İktisadi Gelişimi
65 Antik Roma'da Faiz ve Kölelik
71 Antik Yunan Toplumunu ve İktisat
74 Antik Yunan'da Faizli Borç İlişkileri
81 Özet
- 87 5 Antik Mısır ve Antik Çin'de
Faizli Borç İlişkileri
MURAT İSTEKLİ - MUHAMMET SAİT BOZİK
87 Öz
87 Giriş
90 Antik Mısır Medeniyeti ve Ekonomi
92 Antik Mısır'da Yeniden Dağıtım ve Piyasa Ekonomisi
94 Antik Mısır Toplumunda Faizli Borç İlişkileri
97 Antik Çin'de Ekonomik ve Sosyal Yaşam
100 Antik Çin'de Faiz ve Faizli Borç İlişkileri
105 Özet
- 111 6 Hinduizm ve Faizli Borç İlişkilerinin Dinamikleri
FERDA GÜVENİLİR - AHMET İNCEKARA
111 Öz
111 Giriş
112 Hint İnanç Sisteminin Kökleri
114 Kutsal Metinler ve Reform Girişimleri
117 Karma Felsefesi ve Kast Sistemi
118 Hinduizm'in Faizli Borç İlişkilerine Bakışı
121 Kutsal Metinlerde Geçen Faiz Türleri ve Faiz Yasağı
122 Faiz Yasağının ve Düzenlemelerinin Kastlara Göre
Farklılaşması ve Zamanla Evrilmesi
126 Özet
- 131 7 Budist Ekonomi Doktrininde Faiz ve Borç İlişkileri
ESRA TÜRKÖZ - MEHMET AKYOL
131 Öz

- 131 Giriş
- 135 Doğa ile Barışık “Orta Yolcu” Bir Doktrin: Budist Ekonomi
- 138 Budist Ekonomide Para
- 140 Budizm’in Borç İlişkilerine Yaklaşımı
- 146 Özet
- 151 8 Erken Dönem Yahudi Tarihinde Faiz ve Borç İlişkileri: Temel Argümanlar
MURAT USTAOĞLU
- 151 Öz
- 151 Giriş
- 154 Monoteist Dinlerin İlk Halkası: Erken Dönem Yahudiliğin Kısa Tarihi
- 157 Yahudilikte İktisadi Hayat ve Kutsal Metinlerde Para
- 161 İktisadi Kavramlar ve Etimolojik Tahlil
- 164 Borç İlişkileri ve Teolojik Prensipler
- 168 Düşkün Kardeşler ve Kardeşlik Hukuku
- 170 Özet
- 177 9 Orta Çağ Avrupası’nda Yahudi Tefecilerin Durumunu Açıklayan Temel Teorik Argümanlar
AKMYRAT AMANOV - MURAT USTAOĞLU - ELİF HAYKIR HOBİKOĞLU
- 177 Öz
- 177 Giriş
- 180 Orta Çağ Avrupası’nda Faizli Borç İlişkileri
- 185 Yahudi Tefecilerin Durumuna Dair Temel Argümanlar
- 191 Özet
- 195 10 Yahudi Toplumlarda Faizli Borç İlişkileri ve Temel Eğitim
SENA YAĞMUR YILDIZ - MUHAMMET SAİT BOZİK - MURAT İSTEKLİ
- 195 Öz
- 196 Giriş
- 198 Yahudi Toplumlarda Temel Eğitime Verilen Önem
- 207 Eğitim ve Faizli Borç İlişkileri
- 209 Özet
- 215 11 Thomas Aquinas’da ve Martin Luther’de Faiz Kavramına Dair Tartışmalar

ABDÜSSELAM SAĞIN - MUHAMMET SAİT BOZİK

- 215 Öz
215 Giriş
217 Aquinas'ın İktisadi Görüşleri
219 Aquinas'ın Faiz Kavramını Ele Alışı
224 Martin Luther Dönemi
227 Luther'in İktisadi Düşünceleri
229 Luther'in Tefecilik ve Faiz ile İlgili Düşünceleri
231 Özet

235 12 John Calvin Düşüncesinde Faizli Borç İlişkileri

DİLEK DEMİRBAŞ - SAFA DEMİRBAŞ

- 235 Öz
235 Giriş
239 Orta Çağ ve Yeni Çağ Hıristiyan Dünyasında
Faiz Olgusuna Kısa Bir Bakış
242 Calvin'in Fahiş Faiz Olayına Bakışı
247 Calvin Sonrası Çağdaş Yorumlar
248 Özet

**255 13 Geç Dönem İslâm Fakihlerinin Faiz Yasağının Kökeni
ve Sürekliliğine İlişkin Görüşlerine Analitik Bir Bakış**

SERVET BAYINDIR - HALİL ŞİMŞEK

- 255 Öz
255 Giriş
257 Klasik İslâm Fıkhı Kaynaklarında
Faizin Tanımına Yönelik Yaklaşımlar
260 İslâm Fıkhı Kaynaklarında
Faizin İlletine Yönelik Yaklaşımlar
262 İslâm Fıkhında Faizin Tanımına Yönelik
Yaklaşımların Değerlendirilmesi
268 Özet

**273 14 Modern Bankacılığın Kökleri
ve İslâm Medeniyetlerinde Finansal Enstrümanlar**

GÜLDEN POYRAZ

- 273 Öz
273 Giriş
277 İslâm Dünyasının İlk İktisadi Düzenlemeleri
ve Uygulama Hassasiyetleri

- 282 Modern Bankacılığın Kökleri:
Commenda ve Mudaraba Türü Ortaklık Modelleri
- 285 İslâm Dünyasındaki Bazı Finansal Enstrümanlar
ve Kaynakları Hakkındaki Tartışmalar
- 289 Özet
- 295 **15** Osmanlı Toplumunda Faizsiz Finans Arayışları
ZEHRA BETÜL USTAOĞLU
- 295 Öz
- 295 Giriş
- 297 Osmanlı'da Borç İlişkileri: Sarraf ve Tefeciler
- 303 Osmanlı'da Alternatif Kredi Modeli: Memleket Sandıkları
- 304 Osmanlı'da Borç İlişkilerinin
Kurumsal Yapıları: Para Vakıfları
- 308 Para Vakıflarının Finansman Araçları:
Karz, Bidaa ve Mudarabe
- 310 İhtilafı Görülen Araçlar:
Muamele-i Şeriyye ve Bey'li'l-İstiğlal
- 312 Özet
- 319 **16** Ortodoks ve Heterodoks İktisat Ayrımı Bağlamında
Modern Kapitalizmin Faiz Yaklaşımı
ADEM LEVENT
- 319 Öz
- 319 Giriş
- 323 Ortodoks ve Heterodoks İktisat Ayrımı
- 326 Ortodoksi Olarak Neoklasik İktisat ve Faiz
- 334 Heterodoks İktisadın Faize Teorik Yaklaşımı
- 339 Özet
- 345 **17** Faiz Meselesi
MURAT İSTEKLI - MURAT USTAOĞLU
- 345 Öz
- 345 Giriş
- 346 Antik Çağ Medeniyetlerinde Faizli Borç İlişkileri ve Toplum
- 355 Uzak Doğu Medeniyetlerinde Faizli Borç İlişkileri
- 358 Semavi Dinlerde Faizli Borç İlişkileri
- 367 Özet
- 375 İsim Dizini
- 376 Genel Dizin

John Calvin Düşüncesinde Faizli Borç İlişkileri

DİLEK DEMİRBAŞ - SAFA DEMİRBAŞ

ÖZ

16. yüzyıl sonrasına damga vuran reformist görüşleri ile kapitalizmin günümüzdeki şekline ulaşmasına büyük katkı sağlayan John Calvin, Hıristiyanlıktaki faiz yasağını eleştiren ve yeni görüşler ortaya atan reformistlerin öncüsü olarak kabul edilir. Hıristiyanlığın *piyasa ahlâkına* farklı bir yorum getirerek, faizli borç ilişkilerinin belli koşullar altında dinî ve ahlâkî yönden meşru bir eylem olduğunu savunur. İş ahlâkındaki değişmeler seküler meslekleri meşrulaştırırken Calvin'in faiz/fahiş faiz ayrımı hakkındaki fikirleri, Orta Çağ'ın faizli borç ilişkilerine bakışına yeni bir boyut getirir. Bu çalışma, onun öncülüğünde Kalvinizmden yola çıkarak, faiz/fahiş faiz ayrışmasının temellerini ortaya koyarak bu ayrımı yapan düşünce yapısını eleştirel olarak irdelemeyi amaçlamaktadır.

GİRİŞ

Shakespeare'in ünlü eseri Venedik Taciri'nde, Yahudi tefeci Shylock muhatabı Hıristiyan tüccar Antonio'ya şöyle hitap eder: "Hıristiyan olması ondan nefret etmeme yeter. Ama onun şapşalca alçak gönüllüğüyle faizsiz para vermesi ve Venedik'te bizim tefecilik işimizi sarsması nefretimi daha da arttırıyor. Kutsal ulusumuzdan nefret ediyor. Nerede kalabalık bir tüccar grubu bulsa bana, yaptığım işlere, faiz dediği haklı kazancıma aklına geleni söylüyor. Ümmetime lanet yağsın onu bağışlarsam!". Shylock'un ifadeleri bir anlamda, semavi dinlerin ilk iki halkasının Orta Çağ Avrupası'na kadar tefeciliğe vaklasımının kısa bir özeti gibidir. Bir tarafta tefeciliği melek haline

getirmiş çoğu Avrupa ülkesinde azınlık olarak yaşayan bir halk, diğer yanda teolojik olarak faiz yasağını uzun süre katı şekilde uygulamayı başaran dinin finansman ihtiyacı içinde kıvranan tüccarlar, birbirine ihtiyaç duyan para kazanma arzusundaki iki kesimin arasındaki bozuk ilişki. Bu hikâyede iki ilginç nokta düşündürücüdür. İlki Yahudilerin, kutsal kaynaklarında faizli borç ilişkileri açık hükümlerle yasaklanmış olmasına rağmen tarih boyunca bu işi en başarılı şekilde yapan kavim olmalarıdır. İkinci ilginç nokta ise İncil’de faizli borç ilişkilerini doğrudan yasaklayan bölümler bulunmamasına rağmen uzun bir süre Hıristiyanların faiz yasağını katı şekilde uygulayarak faizli borç için Yahudi tefecilere başvurmalarıdır.

Hıristiyanlığın kutsal kaynaklarında bazı yerlerde üstü kapalı ifadelerle faizin benimsenip kabul edilebilir olmadığına dair anlatımlara yer verilir.¹ Ancak buralarda faizli borç ilişkilerinin yasaklanmasından ziyade daha çok fakirlere yardım gibi erdemli davranışlardan bahsedilir. Faiz yasağı ile ilgili hükümler dinî kurum ve bu kurumların uygulamalarında kendini gösterir. İlk olarak 325 yılında toplanan İznik Konsili’nde din adamlarının faiz alması açıkça yasaklanır. Daha sonra 5. yüzyılda Papa Büyük Leo tefeciliği *utanılacak kazanç* olarak nitelendirir. Yasağa uymayanlara bazı cezai yaptırımların uygulanacağı belirtilir. Tefecilik yapan din adamlarının aforoz edileceği ve Hıristiyanlığa uygun törenlerle defnedilme haklarını kaybedecekleri ilan edilir (Pıçak, 2012). Katı bir tutum sergileyen Kilise Orta Çağ’a kadar faizli borç ilişkileri konusundaki olumsuz tavrını sürdürür. Ancak Orta Çağ’a gelindiğinde bazı önde gelen teologlar faiz yasağı ile ilgili birtakım yeni görüşler ortaya atmaya başlarlar. Bu görüşler Hıristiyanların faizli borç ilişkileri ile ilgili düşüncelerini bir daha geri dönülemez şekilde değiştiren ilk adımlardır. Katı şekilde uygulanan faiz yasağı kısa süre içinde adeta Hıristiyanların zihinlerinden silinir.

1 Örneğin, *Matta* 5:42 “Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeniyi geri çevirmeyin”; 6:19-20, “Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin. Burada güve ve pas onları yiyip bitirir, hırsızlar da girip çalarlar. Bunun yerine kendinize gökte hazineler biriktirin. Orada ne güve ne pas onları yiyip bitirir ne de hırsızlar girip çalar.”; 7:7, “Dileyin, size verilecek; arayın, bulacaksınız; kapıyı çalm, size açılacaktır.”; 10:9, “Kuşağımıza altın, gümüş ya da bakır para koymayın.”; *Luka* 6:30-35, “Sizden bir şey dileyen herkese verin, malınızı alandan onu geri istemeyin. İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile kendilerini sevenleri sever. Size iyilik yapanlara iyilik yaparsanız, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile böyle yapar. Geri alacağınızı umduğunuz kişilere ödünç verirsiniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile verdiklerini geri almak şartıyla günahkârlara ödünç verirler. Ama siz düşmanlarınızı sevin, iyilik yapın, hiçbir karşılık beklemeden ödünç verin. Alacağınız ödül büyük olacak, Yüceler Yücesi’nin oğulları olacaksınız. Çünkü O, nankör ve kötü kişilere karşı iyi yüreklidir.”

Martin Luther (1483-1546) ve John Calvin (1509-1564) Hıristiyanlıkta reformist düşüncenin iki öncü karakteri olarak göze çarpar. Düşünceleri ile özellikle iktisadi konularda köklü değişikliklere imza atarlar. Özellikle Calvin'in faiz konusunda ortaya attığı yeni fikirler Avrupa medeniyetinin iktisadi geleceğinde köklü değişimlerin öncüsü olur. Teolojik engellerin aşılması ile finansal sermayenin kurumsallaşmasının önündeki mânilerin kalkması Sanayi Devrimi'ne ivme kazandırır. Ancak Calvin'in faiz yasağını hedef alan reformist yorumları olmasaydı da muhtemelen başkalarının benzer argümanlarla öne çıkacağını da belirtmek gerekir (Nymeyer, 1957).²

- 2 Bu noktada daha çok Protestan Reformu'na getirdiği dinî katkıları ile bilinen, 16. yüzyıl din adamı ve düşünürü John Calvin'in hayatına kısaca değinmek gerekir. Fransa'nın Noyan şehrinde orta halli bir Katolik ailede dünyaya gelir (Parker, 2007; McGrath, 1990; McNeill, 1967). 19 yaşına kadar Paris'te dinî eğitim aldıktan sonra 3 yıl hukuk eğitimi alır. Babasını kaybettikten sonra tekrar dinî eğitime döner. Yunan felsefesine ve Orta Çağ Rönesans hümanizmine ilgi duyar. Özellikle Erasmus ve Jacques Lefèvre d'Étaples'dan etkilenir. Rönesans Hümanizmi, dönemin en ateşli öğrenci hareketlerinden biriydi ve toplum ile Kilise'yi reformlaştırmayı amaçlayan ve Dinî İslahatın (*Reformation*) başlamasına neden olan bir akımdır. (Parker, 2007; McGrath, 1990; McNeill, 1967). 23 yaşındayken çok ani olmasa da din değiştirme sürecine girerek Protestanlığa sempati ile bakmaya başlamış ancak Paris'teki mevcut idari gücün bu reform hareketlerine toleranslı bakmaması ve dinî prensiplerle ilgili güçlü bir açıklamayı hazırlamada kendisine destek veren üniversite rektörü Nicolas Cop'un da Paris'ten ayrılmasıyla İsviçre'de bir Protestan şehri olan Basel'e giderek orada din üzerine çalışmalarına devam etmiş ve ilk yayını olan Hıristiyanlık Dinî'nin Kurumları (*Institutes of the Christian Religion*) isimli eserini 1536 yılına kadar yazıp yayınlamıştır (Wendel, 1963). *Hıristiyanlık Dinî'nin Kurumları* isimli eserindeki Hıristiyanlık dinine getirdiği yorumlarla ve Cenevre kenti için önerdiği kurumsal ve sosyal yapılarla (Calvin, 1536) sadece Cenevre kentindeki Protestanlığı değil Kuzey Amerika ve Avrupa'daki Protestanlığı da zamanla derinden etkilemiştir. Hatta bugün bile bazılarınca, Protestanlığın Kalvinistik formunun modern dünyanın oluşumunda çok önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülmekte ve tartışılmaktadır (McNeill, 1967). İlginçtir ki bu eserde Calvin'in faiz üzerine herhangi bir yorumu yoktur (Wykes, 2003). 1536 yılında yazdığı *Kurumlar* başlıklı eseri ve yazdığı mektuplar Calvin'e Protestan liderler arasında bir ün sağlar ve 27 yaşındayken Cenevre şehrinin vaizlerinden biri olan ıslahatçı din adamı Guillaume Farel Cenevre'ye Protestanlığı getirmede sıkıntı çektiğini ifade ederek Calvin'in eserini gizlice Cenevre'ye sokması konusunda kendisine yardımcı olması gerektiğini söyleyerek ikna eder. Ancak Cenevre meclisinden ters tepen tepki ile her ikisi de kendi inanç ve çabalarından ödün vermeyen tavırlarından dolayı 1538 yılında Cenevre'den sürgüne gönderilirler. Calvin 1538-1541 arası yıllarını Almanya'nın Strasburg şehrinde dinî çalışmalarına hiç ara vermeden devam ederek geçirir ve 1540 yılında Idelette de Bure ile evlenir. Strazburg'ta geçirdiği üç yıl içinde Calvin yerel rahiplerle çalışıp, içinde yaşadığı kültürü daha yakından öğrenirken, sayısız uluslararası dinî konferanslara katılıp diğer Protestan liderlerle karşılaşmaya çalışır ve Romalı Katolik ilahiyatçılarla daha entelektüel tartışmalar yapacak seviyeye gelmeye başlar (McNeill, 1967). Tüm bu uğraşlar Calvin'e uluslararası Protestanlık alanında belirgin bir mukayeseli üstünlük kazandırınca 1541 yılında güçlü bir liderliğin yoksunluğunda giderek daha güvensiz hale gelen Cenevre Protestanlık Reformu'na liderlik yapması için geri davet edilir; ıslah olmuş hatta Presbiteryen ismini almış kiliselerle ilişkilendirilmiş yeni bir yönetim formunu oluşturmaya başlar; Protestanlık eğitimini okullara sokmak ve bu yeni formla gerek yerel gerekse uzak mesafelerdeki grupların oluşturduğu dinî toplantılarda disiplini sağlamak amacıyla yönetim

İktisatçılar sermaye birikiminin önündeki engellerden birinin faiz ya-sağı olduğunu düşünür. Din adamlarının koyduğu yasak uzun süre finansal sermayenin kurumsallaşmasını engeller. Tawney (1923) ve Noonan (1969) Calvin'in fahiş faiz kullanımında son derece rijit olduğunu ve fahiş faizi ma-

kurulları veya kilise meclisleri oluşturarak kiliseye yeni bir yapı kazandırmaya çalışır (McGrath, 1990). Tarihçiler Calvin'in kesinlikle Hümanizmin sahip olduğu yenilikleri Hıristiyanlığın İncili'ne uyarlamaya çalışan bir Rönesans hümanisti olduğunu ve bu yüzden insan kalbine hitap etmeyi kişileri zorunlu anlaşmalara mecbur bırakmaya tercih ettiği için en büyük düşmanlarının çağının sistematik dogmalarında direnen ilahiyatçılar olduğunu iddia ederler. Zira Calvin kendinden önce yaşamış Skolastiklere ait öğretilerin cansız ve ihtiyaçlara cevap arayan gerçek dünyadan kopuk öğretiler olduğuna inanıyordu. Bu bağlamda Calvin'in hümanizmi, islahata uygun bir şekilde düzenlenmiş İncil'e dayalı bir ilahiyatçılıktı ve kutsal kitabın öğretilerini takip etmekten çekinmeyen bir gönüllülüğe sahipti (Wendel, 1963; Bouwsma, 2018). Bu toplumsal hareketler Calvin'i çok derinden etkilediği için Yunanca, Latince ve İbranice öğrenerek orijinal kaynaklara inmeye karar vermiş, 1532 yılında bu yayınıyla Calvin Protestan inancına girdiğini adeta ilan etmiş, sonradan hem Latince hem de Fransızca bazı düzeltmelerle yayınlarak daha geniş kit- lelere sesini duyurarak kitaba son şeklini 1559-1560'da vermiş (Bouwsma, 1988). Bir anlamda reformlar Roman Katolikliğe ait batıl inançlarının kaldırılmasından cinsel ahlâkın güçlenmesine, kumar oynamayı yasaklamaktan küfretmemeye kadar çok geniş bir yelpazede disiplin getirici ey- lemleri kapsayacak yapılanmayı içerse de Cenevre nüfusunun büyük bir çoğunluğu ve Cenevre'ye dinî nedenlerle göç eden Fransız göçmenlerin tamamı tarafından karşı direnmeyle karşılaşmış ve uygulamada zorluklar yaratmıştır (McGrath, 1990). Ortaya çıkan sosyal gerilim ve mücadele 1555 yılına kadar sürmüş ve Calvin'e Protestan Reformu'nun sekteye uğramadan devam etmesi amacıyla Hıristiyanlık çalışmalarını daha disiplinli bir düzeyde uluslararası düzeyde sürdürmesi ve Protestan Avrupa'daki politik ve dinî liderlerle geniş bir haberleşme ağı oluşturması için teşvik edici güç olmuştur. Bazı temel çalışmaları arasında Cenevre Akademisi'ni oluşturup Protestan inancını yaymak, kutsal kitapları inceleyip görüş bildirmek, konferanslara katılıp fikirlerini tar- tışmak, Avrupalı liderlere hitaben yayın yapmak gibi faaliyetler olup çok sayıda sorumlulukları nedeniyle erken yaşta rahatsızlanıp 1564 yılında vefat etmiştir (McGrath, 1990). Calvin böylece farklı yollarla Rönesans Hümanizmi'nin dinî önerilerini dile getirirken Calvin'in saf bir Rönesans hümanisti olmadığını iddia eden kimi tarihçiler de olmuştur. Zira onlara göre çağının gerekleri uyarınca diğer pek çok 16. yüzyıl düşünürleri gibi Calvin de birbirleriyle çelişen eğilimlere sahipti ve kültürlerini tarihî çerçevede ele alacak donanıma sahip olmayan diğer meslektaşları gibi o da sistematik olmayan hümanist bir düşünürdü (Tawney, 1923). Ama tüm bu genel eleştirilere rağmen Calvin'in etkisi azımsanmayacak kadar çok geniş bir alana yayılmıştır. Calvin'in etkisi sadece Fransız, Alman, İskoç, Hollanda ve Macaristan islahatçı kiliseleri üzerinde olmamış, Cal- vin'e hayli saygı duyan Püriten İngiliz Kilisesi üzerinde de olmuştur. İngiliz Kilisesi etkilerini daha sonraları Kuzey Amerika'ya taşıdığı için etki alanı daha da genişlemiştir. Bugün bile bu kiliseler ki bunların aralarında Alman Evanjelik ve islahatçı kiliseler de bulunmaktadır, Calvin'i kendi kilise- lerinin kurucu babaları olarak görürken devletin sorumluluklarını belirlemede bile Kalvinizm'den yararlanması gerektiğini iddia etmişlerdir. Şurası açıktır ki Calvin devletin sorumlulukları ara- sında sadece kamu düzenini sağlamanın değil aynı zamanda toplumun genel refah seviyesini po- zitif yönde çoğaltan bir sorumluluktan bahsetmektedir ve onun en büyük etkisi aslında modern kapitalizme olan katkısından çok dinî konular üzerinde olmuştur (Bouwsma, 2018). Bunun bir uzantısı olarak Calvin'in Tanrı ve insan, toplum ve kiliselerdeki bireyler arası karşılıklı ilişkileri içeren doktrinleri piyasalarda anlaşmaya dayalı özgür ilişkiler içeren bir gerekçelendirmedi ve Martin'e göre ise özellikle Kalvinizm'de bu tür bir özgürlük yeni bir kurumsal yapıya dönüş- mesinden dolayı özel mülkiyet haklarının gelişmesine zemin hazırlamıştır (Martin, 2007). 1564 yılında İsviçre'nin Cenevre şehrinde lider bir Protestan olarak hayata gözlerini yumar.

nevi çürümenin kaynağı olarak gördüğünü iddia eder. Fahiş faiz alan birinin dürüst olarak nitelenemeyeceği için Kilise tarafından reddedilmesi gerektiğini düşünen Calvin teknik bir detaya odaklanarak meseleyi faiz/fahiş faiz ayrımı bağlamında ele alır. Kilise'nin fahiş faizi reddettiğini vurgulayarak faizli kredilerde yalnızca yatırım amaçlı borçlanmalarda belirli bir yüzde sınırı getiren yasal kısıtlamaları savunur (Munro, 2003; Munro, 2011; Harkness, 2014; Bainton, 1952).

16. yüzyılın Protestan reformistleri ve özellikle Kalvinistler fahiş faize karşı sert eleştirilerini sürdürür. Kalvinistler fahiş faizin Hollanda ve İngiltere'de kabul görmesine rağmen ruhun temizliğini bozucu bir eylem olmasından dolayı yasaklanması gerektiğini ileri sürerler. Dönemin ihtiyaçlarına göre Luther ve Calvin sonrasında, faiz/fahiş faiz farkına daha fazla vurgu yapılır; iyi/kötü faiz ayrımı yapılarak sömürüye dayalı faiz ile yatırımı teşvik eden faiz birbirinden ayrıştırılmaya çabalanır. Max Weber gibi daha çağdaş kimi düşünürler bu ayrımın modern kapitalizmin günümüzdeki şeklini almasında çok önemli bir rol oynadığını vurgulama ihtiyacı hisseder.

ORTA ÇAĞ VE YENİ ÇAĞ HİRİSTİYAN DÜNYASINDA FAİZ OLGUSUNA KISA BİR BAKIŞ

13. yüzyıla kadar dinî yaptırımlarda Kilise'nin eli çok güçlüdür. Faizin yasaklanmasını ve tefeciliğin ortadan kaldırılmasını savunan Kilise, ana hatları ile faiz karşıtı rijit görüşlerini (i) emek harcamadan gelir elde edilmesi, (ii) haksız kazanca yol açması, (iii) günümüz terminolojisi ile paranın üretim gücünün olmaması gibi iktisadi gerekçelere dayandırır (Gide ve Charles, 1915; Akalın, 2012). Bu tavrın Avrupa'da karşılık bulduğu söylenebilir. Alman İmparatoru Şarlken 789 yılında içinde din adamlarının olduğu çok kapsayıcı bir emirle faizli borç ilişkilerini yasaklar. 806 yılında yayınladığı bir fermanda geçen ifadelerde *faizi adeta soygunculukla eş tutarcasına verilenden fazlasını geri almak* olarak nitelendirir. Takip eden yıllarda –dinî bir konsey olan– Lateran Konsili faizin yanlış ve hatalı bir ekonomik eylem olduğu konusundaki tavrını kesin dille belirtir (Savaş, 1999).³

Kilise'nin tavrı Haçlı Seferleri'nin finansmanında sorunlar yaşanması ile değişmeye başlar. Yüklü miktarlarda borç paraya ihtiyaç duyulması ve Haçlı Seferleri sonunda elde edilen ganimetlerle iktisadi zenginliğin ve nüfuzun artması neticesinde faizli işlemlere karşı taviz vermeye başlanır. Rijit yasaklar birer birer ortadan kalkmaya başlar (Gide ve Charles, 1915;

3 1139 ve 1179 yılları arasında.

Akalın, 2012; Savaş, 1999; Eskicioğlu, 1999). Bu arada yasağı devam ettirecek fikrî ve kurumsal altyapının giderek zayıflaması ve yeni ihtiyaçları karşılayacak örgütsel mekanizmaların kurulamaması, seküler düşüncenin egemenliğinde yasağın kaldırılmasını hızlandırır (Elbir, 1952).

Önceki bölümde ele alınan, Aristoteles (2008) düşünce yapısından derinden etkilenen Aquinas bile faizle ilgili seküler görüşleri bir anlamda Avrupa düşünce tarihine damga vuran dönüşümün fitilini ateşler. St. Aquinas-özellikle tüketim ve üretimi birbirinden ayırarak, tüketim amaçlı borçlarda ödenen faizi meşru bulmazken, üretim amaçlı borçlarda ödenen faizi meşru görür. Görüşleri kendisinden sonra gelen Luther ve Calvin gibi faizi meşru-laştıran 15. ve 16. yüzyıl din adamlarını etkiler (Ergin, 1983). Başlarda Aquinas'ın etkisiyle faiz/fahiş faiz tartışmasını başlatan Kilise, daha sonra fahiş faiz (*usury*) kavramı ile normal faiz (*interest*) kavramını eş anlamlı olarak kullanır (Gide ve Charles, 1915). Teoride faizi yasaklayan Kilise, uygulamada faizli alışveriş işlemlerine göz yumarak ikircikli bir tavır takınır. Özellikle risk finansmanında –adı faiz olmasa da– karşılıklı rızaya dayanarak acil ihtiyaçların karşılanması için girilen borç ilişkileri faizli borç ilişkilerinin giderek resmî statü kazanmasına vesile olur. Bu ilişkiler sonucu ortaya çıkan borçlanma sistemine *Montes Profini* ve yoksul insanların borç para alışverişlerini yürüten kuruma da *Montes Pieatatis* denir (Savaş, 1999). Kısaca özetlemek gerekirse Orta Çağ'ın başlarında her türlü faiz yasaklanmışken Haçlı Seferleri'nin finansal ihtiyaçlarını karşılamak veya tüketim ihtiyaçlarını gidermek gibi nedenlerle ticari olmaktan ziyade tüketimi karşılamayı amaçlayan sebeplerle Orta Çağ'ın sonlarına doğru faiz yasağı esnemeye başlar. Tarihi kayıtlarda, özellikle kötü hava şartları veya kuraklık gibi sebeplerle beklenen hasılatı elde edemeyen, tarım ile uğraşan toprak sahiplerinin sık sık yüksek faiz karşılığı borçlanarak borçları ödeyememeleri sonucunda iflaslarıyla sonuçlanan olaylara sıklıkla rastlanır.

Faiz borçlarından dolayı fakirlerin giderek kötüleşen iktisadi durumlarını görmezden gelen Kilise üzerinde, yeni keşif ve icatlardan dolayı hızla gelişen iktisadi ilişkiler ile uluslararası boyutu artan ticari ilişkiler nedeniyle yasağın kalkması yönünde baskılar artar (Dinler, 1994). Yeni ihtiyaçlara göre şekillenen iktisadi ilişkiler Kilise'nin reform hareketlerini de etkileince faiz yasakları konusundaki anlayış temelden değişmeye başlar (Unay, 2000). Katolik Kilisesi'nin faiz ile ilgili öğretilerini etkileyen Calvin bu reform hareketinin öncüsü olarak faiz yasağını tartışmaya açmayı başarır. Luther faizin

insanlığı olumsuz etkileyeceğine olan inancını sık sık dile getirmesine rağmen ticaret ile ilgilenen meslek sahibinin en adil kâr seviyesini kendisinin belirleyeceğini, bu mümkün olmazsa mevcut siyasi sistemin maksimum kâr ve faiz seviyesini belirleyeceğini iddia ederek genel öğretinin sınırlarını zorlayarak faize zımnî olarak izin verir (Luther, 1960; Oberman, 1985). Luther gibi reformist olan Calvin ticaret ile uğraşan iş adamlarına kuşkulu yaklaşır. Onları ürünlerinin fiyatlarını arttırmak için adeta fırsat kollayan soyguncular gibi görür (North, 1975). Ancak iş etiği ile hareket eden iş adamları ve meslek sahiplerinin iş hayatını zenginleştirebileceklerini düşünür (McGrath, 1990; Terrell, 2004; Calvin, 1925).

Kilise'nin faiz yasağını ve Aristo ve Skolastiklerin faiz ile ilgili katı düşüncelerini iktisadi ilişkiler ağı içinde ilk eleştiren dinî lider olarak tarihe geçen Calvin, Aristo'nun paranın verimsizliği ve yararsızlığı düşüncesini reddeder. Calvin (1925)'e göre tüccarlar ve üreticiler ödünç aldıkları paralarla kazanç sağlıyorsa işleri için ihtiyaç hissettikleri gerekli parayı ödünç verenlere, aldıkları risk karşılığında kârlarından fahiş olmamakla beraber belirli bir pay vermeleri çok normaldir. Calvin, tüketim ile üretim öduncünü ve fahiş faiz ile normal faizi birbirinden ayırır (Pıçak, 2012). Üretim ve tüketim ihtiyacını karşılamak için alınan ödünç para ile fahiş faiz ve normal faizi birbiriyle karıştırmamak gerektiğini savunarak, dinî kaynakların makul faizi yasaklamadığını ispatlamaya çalışır. Ancak fahiş faiz karşıtı yasalara destek vermekten geri kalmaz (Wendel, 1963; Unay, 2000; Akalın, 2009; Calvin, 2006).⁴

Yeni Çağ'da ortaya çıkan ve faizin makul görülmesini ileri süren görüşler ile birlikte Kilise'nin bu görüşlerden büyük oranda etkilenmesi faiz yasağının kalkmasında önemli rol oynar. 1545 yılında İngiltere'de Kral VIII. Henry borç faizini yasallaştırır (Zeytinoğlu, 1992). Avrupa'da Merkantilizm'in hâkim olmaya başlaması ile pek çok ülke düşük faizi savunmaya başlar. Yeni Çağ'ın sonlarına doğru "Nemalandırma Teorisi" ile faizi açıklayan Fransız devlet adamı Turgot (1727-1781), rant temin eden toprağı satın almaya yaran paranın, ödünç olarak verildiğinde rant geliri kadar faizi hak ettiğini savunur. Ancak faizin serbest piyasa koşullarında değil, devlet tarafından belirlenmesi gerektiğini iddia eder. Bu tür bir kontrol mekanizmasının aktif olması ile 1789'da Fransa'da faizi yasaklayan hükümler yürürlükten kaldırılır (Ramsay, 2010).

4 Huldrych Zwydi (1483-1531), Christoph Besold (1577-1638), Caude Saimone (1588-1653) ve Charles Dumoulin (1500-1566) gibi pek çok düşünür Calvin'i takip eder.

CALVIN'İN FAHİŞ FAİZ OLAYINA BAKIŞI

Faiz kavramının sözlük anlamı muğlak ifadeler içerir. Oxford Sözlüğü'nde (Dictionary, 1992) faiz (i) gerçek veya uygulama faizi ile borç verme ve (ii) borç para için faizin kanuni olmayan faiz oranları veya aşırı ücretlendirme uygulaması, olarak tanımlanır (Principles, 1992). Öte yandan Marquarie Sözlüğü (Dictionary, 1997); (i) aşırı bir miktar veya faiz oranı, özellikle kanuni oranı geçen borç verme veya aşırı -orandan fazla- bir faiz oranı ile borç para verme uygulaması ve (ii) gerçek veya faizle borç para verme uygulaması olarak tanımlanan iki anlamı ayrıştırır ve ilaveten para kullanımı için ödenen faiz olarak daha genel bir tanımlama yapar (Dictionary, 1997). 16. yüzyıldan itibaren kavrama yüklenen anlam giderek günümüzdeki normuna doğru evrilir. Kilise'nin 13. yüzyılda, Aquinas'ın etkisiyle faiz/fahiş faiz farkını tartışmaya başlaması ile zamanla *usury* (aşırı faiz, fahiş faiz, tefecilik) kelimesi yerine *interest* (faiz) kavramının kullanımı yaygınlaşmaya başlar (Pıçak, 2012; Kureşi, 1966; Kuran, 1997). Orta Çağ iktisadi düşüncesinde faiz yasağını esneten isimlerin başında Calvin gelir (Wykes, 2003). Biéler (1959) Calvin'in sosyal ve ekonomik düşüncelerini konuşmak için öncelikle onların teolojik zemini ile bağ kurmak gerektiğini öne sürer. Bazı tarihî detaylar bu bağların anlaşılmasını kolaylaştırır. Örneğin, Calvin 1543'te faiz oranlarını inceleyen komiteye başkanlık yaparak, Küçük Konsey'e faiz oranlarının üst sınırının yüzde beş olmasını tavsiye eder.

Calvin faiz konusunda yorumlarına birbiriyle bağlantılı dört belgede detaylıca değinir (Cleary, 1914). 1545 yılının sonlarına doğru, Claude de Sachins'in tefecilik ile ilgili bazı sorularına cevap bulmak zorunda kalır. Sonraki yıllarda Eski Ahit'i oluşturan çeşitli kitaplardaki ifadeleri yeniden yorumlamaya başlaması ile değişen iktisadi ilişkiler ile dinî yargılar arasında denge kurmaya çabalar (McGrath, 1990). Önceleri yüzde beşle sınırlandırılan yasal faizin meşruiyetinin de dinen kabul edilmesinden yana bir tavır sergilemesine rağmen zamanla faizin kârdan ayrılan pay olduğu argümanını dikkate alarak, faizli borçtan elde edilen kazanç üzerinden uygun bir bedelin ödenmesi gerektiğini düşünür ve üst limitin esnek olması gerektiğini savunur. Calvin'in zamanla değişen düşünceleri konuyu ele aldığı belgelerden kolaylıkla izlenebilir. İlk belge 1547 yılında Cenevre hükümetinin semt kiliselerine gönderdiği genelgedir. Calvin ve yakın arkadaşları, faiz oranının en fazla yüzde beş oranıyla sınırlı tutulmasını önermiş, aşırı faiz alındığının belgelenmesi durumunda alacaklının anaparasının kamulaştırılarak cezalandırılmasını, fahiş faiz işlemlerinin yaygınlık kazanmasıyla ilgili endişeler oluşması halinde ise uygun şekilde cezalandı-

rılmasını istemişlerdir (Akalin, 2009; Schmidt, 1960). Genelge uygulamada pek çok soruna yol açar. Fleming Utenhove 1549 yılında Calvin'e yazdığı bir mektupta, faiz oranlarının yüzde beşle sınırlandırılmasının uygulamada yol açtığı güçlüklerden söz eder. Londra'da faizcilikle ilgili yeni bir ölçünün belirlenmek istendiğini belirtir ve VIII. Henry'nin borçlarda yüzde on faiz alınmasına izin veren fermanının meşruiyeti hakkındaki fikirlerini paylaşır (McNeill, 1967; Akalin, 2009). Utenhove mektubuna, değişken koşulları dikkate almak zorunda olan yöneticilerin, her konuda olduğu gibi faiz oranlarının belirlenmesinde serbestiye sahip olması gerektiği ile ilgili görüşlerini de ekler (Biéler, 1959).

Calvin'in 1556 yılında yazdığı mektupta ise düşkünler ile fakirlerin sömürüden ve mülklerinin haksızca gasp edilmesinden korunması gerektiğini belirtir. Gien'deki rahip Francis Morel'e 1560 tarihinde yazdığı mektupta ise vaizlerine ve yönetimindeki kimselere, belirli bir oranla sınırlandırılmış faiz karşılığında borçlanmaya izin verilmesini ister (Wendel, 1963). Latince yazdığı bir başka mektupta şirketlere verilen borçlarda faizin, sağladığı kazançla eşit oranda belirlenmesinin dinen uygun olduğunu söyler (Akalin, 2009; Dempsey, 1948). Ancak verilen borçlardan hep kâr elde edileceğini varsayan Calvin'in, zararın söz konusu olduğu durumlara ilişkin herhangi bir görüş belirttiğine rastlanmaz.

Calvin, Aristo'nun ortaya attığı paranın üretim gücü olmadığı yolundaki argümana ve Skolastiklerin faiz görüşüne karşı çıkar. Üretim faaliyetlerinde kullanılan faizin meşru olduğunu iddia eder (Akdiş, 2015). Çünkü hiç kimse para saklamak için faizle borç almaz, bu yüzden Aristo'nun parayı kısır ve verimsiz gören düşüncelerini reddeder. Tüccarlar parayı işletmek ve kâr elde etmek için faizli borç alır ancak işletilen paranın getirisi olur ve kârlı işlerin yapılmasına imkân sağlar. İncil ve Tevrat'taki yasağın fakirlere verilen borç para ile ilgili olduğunu ileri sürer ve faizin yoksullara verilen borçtan alınmadıkça meşru olduğunu savunur (Ersoy, 2012; Rothbard, 1995). Faizin Hıristiyanlığa aykırı ve gayrimeşru olduğunu iddia eden argümanların dayanaksız olduğunu iddia ederken, devleti yönetenlerin faizin sömürü aracı olarak kullanılmasını önleyici tedbirler almakla yükümlü olduğunu ve halkı faizli borçların ağır baskısından korumak zorunda olduğunu belirtir. Faizi günah olmaktan çıkararak mektubunun yayınlanmasının ardından bazı yerlerde faize izin veren yasal düzenlemeler yapılmaya başlanır.⁵

5 Bu anlamda düzenleme yapan yerlerin başında, aynı zamanda yaşadığı yer olan İsviçre gelir. İlk kez faize izin veren bir düzenleme medeni kanuna girerek uygulamaya geçer (Akdiş, 2015).

Luther ile birlikte kapitalizmin kurumsallaşmasına büyük katkı sağladığı iddia edilen Calvin'in, yatırım maksadıyla faizle borçlanılmasını normal karşılmasına rağmen faizciliğin meslek haline getirilmesini doğru bulmaması ilginçtir (Neumark, 1943).⁶ Çalışarak kazanmanın erdemleri üzerinde durur ve kazancın sermaye mallarına dönüştürülmesi gerektiğini etraflıca tartışır. Calvin'e göre insanlar yersiz harcamalardan sakınmalı, tasarruflarını yatırıma yöneltmeli ve çalışarak kazanç elde etmelidir. Bunun yanında yatırıma aktarılacak koşullu tasarruflardan faiz alınabilir (Ersoy, 2012; Spiegel, 1991; Mai, 1975). Bu düşünceleri ile Eflatun, Aristo ve Hıristiyanlık öğretilerinin şekillendirdiği Orta Çağ düşüncesinin aşılmasında büyük rol oynar. Calvin öncesinde neredeyse bütün Hıristiyanlar ve felsefeciler faize karşı çıkar. Faiz genelde sosyal dengesizliğin kaynağı olarak görülür (Rothbard, 1995). Hukuk eğitiminden de istifade eden Calvin meseleyi aynı zamanda bir hukuk bilimi uzmanı gibi ele alır. Daima kamu yararını gözeterek, iş imkânlarının genişletilmesi ile kötülüğün yok edilmesi arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu vurgular. Wauzzinski kaçınılmaz bir süreç olarak gördüğü Avrupa'da faizin serbest bırakılma sürecine Calvin'in büyük katkı sağladığını belirtir. Calvin'in Orta Çağ iktisat düşüncesinde faizin serbestleşmesinde rol oynayan ilk ve en önemli kişi olduğunu belirten Wykes (2003) aynı realiteye vurgu yapar. Gide ve Charles (1915) benzer düşüncelerle Katolik Kilisesi'nin daima faize karşı olduğunu vurguladıktan sonra faizden gelir elde edilmesini ilk onaylayanın Kalvinistler olduğunu belirtir (McGrath, 1990; Akalın, 2009; Schmidt, 1960).⁷ Faizin öyküsünü anlatan

6 Aynı şekilde tüketim maddeleri için faizle borçlanılmasını normal karşılamadığını belirtmek gerekir.

7 Burada kısaca Alman sosyolog Max Weber'in Kalvinizm hakkındaki görüşlerine eleştirel bir yaklaşımla değinmekte fayda var. 20. yüzyılın ilk yarısında modern medeniyetin temellerine ışık tutacak ve köklerini anlamaya yardımcı olacak bir dizi makale yayınlayan Weber, çağdaş kapitalist sistemin köklerinden en az birinin Reformasyon adı verilen büyük manevi devrime ve özellikle Kalvinist ahlâka dayandığını iddia eder. Weber (1930)'e göre Kalvinist din ve ahlâk, Protestan hareketinin oluşumunda son derece etkileyici bir rol oynar. Kapitalizm bugün kendine özgü bir ekonomik gelişime sahipse yüksek kârlardan devşirilen daha iyi bir hayat standardı sağlıyorsa bunu tabiatın iktisadi hayat üzerinde herhangi bir motivasyon üretmeyen Orta Çağ'da Katolik inançlarından kurtulmasına borçludur. Calvin gibi düşünürlerin fikirleriyle aydınlanan Protestanlık-Katolik mezhebinin aksine-gerçek dünya ile iç içedir. (Parsons, 1948). Kalvinizm, Protestanlığın temel taşlarından. Modern kapitalizmin önce ruhunda, daha sonra uygulamasında ve yapı taşlarındaki "tek tutarlı" ve "en güçlü" faktörü oluşturmaktadır (Zafirovski, 2015; Weber, 1949; Weber, 1968). Kalvinizmin modern kapitalizmin yükselmesi ve gelişmesinde etkin olan pek çok sosyal faktörler arasındaki en önemlisi olduğunu vurgulayarak, rasyonellik olgusuna dikkat çeker. Özellikle de kapitalizmin üretecek tek faktörün kalıcı sosyal girişimci, rasyonel teknoloji, rasyonel hukuk ve rasyonel muhasebe olduğunu ama bunların tek başına gerekli ve tamamlayıcı faktörler olmadan ki onlar da rasyonel ruh, hayatın rasyonelleştirilmiş şekli ve rasyonelleşmiş ekonomik etik, bir anlam ifade etmeyeceğini söyler. Daha sonraları Kalvinizmin, kapitalist bireylerin üretiminde daha önce var olmuş hiçbir kilise ve dinin olamayacağı kadar güçlü ve

hiç bir araştırmacı, bu katkılara değinmeden gerçekçi ve rasyonel bir kanaate varamaz.

Calvin'in görüşlerini üzerine inşa ettiği temel tez basit bir argümana dayanır, “şayet her yönüyle faizciliği kınayacak ve yasaklayacak olursak, Tanrı'nın insanlara yüklediği sorumluluktan çok daha ağırını vicdanlarımızı yıkmış oluruz. Tanrı yoluna adadığımız ellerimizi ve ayaklarımızı zincire vururuz.” Ona göre kutsal kaynaklar, yalnızca fakirden ve geçimini sağlayacak durumda olmayan yetim ile dullardan faiz alınmasını yasaklamaktadır (Wendel, 1963; Schmidt, 1960). Kutsal kitapta fahiş faizin yerilmesinin ve yasaklanmasının dayandığı şartlar açıkça bildirildiğinden, haksızlık olarak nitelendirilen ortam gerçekleşmediği sürece, faizin kınanmaması gerekir (McGrath, 1990). İş kurmak veya genişletmek gayesiyle kazanç elde etmek için zenginlerin borçlanması ile geçimlerini sağlamak için fakirlerin borç ilişkileri faiz/fahiş faiz ayrımının sınırlarını belirler. Faizi ödeyenlerin bundan zarar görmemesi ve gönül rızası içinde fazladan ödemeye razı olmaları gerekir. Borç ilişkilerinde faiz almayı haklı ve yasal yapan en önemli unsur eşitlik ve merhamet duygularını zedelemekten kaçınmak ve kardeşlik birliğini yok etmeden gerçekleşmesidir. Tüm bu şartlar sağlandığında bile yüzde onluk üst sınır asla aşılamaz (McNeill, 1967; Wendel, 1963; Akalın, 2009).⁸ Calvin'le birlikte, kınanan tefecilik, fakirden ve düşkünden alınan

rafine olmuş bir organizasyon olduğunu ima eder. Weber (1950) sosyal iktisadi oluşturan iktisadi olayları üç grupta inceler: Bunlardan *birincisi* “kurumlardır” ki bu olgular kültürel değerleri oluşturan ekonomik çevrelerin tam da kendisidir. Modern kapitalizm toplum ve toplumların kültürlerine ait ekonomik çehreleri ile harmanlanmış olayların, normlar ve kurumların birbirleriyle ilişkilendirildiği kavşaktır. İkinci grupta, “iktisadi şartlı” (*economically conditioned*) sosyal fenomenlerdir ki bunlar, iktisadi olmasa da ve iktisadi etkileri herhangi bir ilgi yaratmasa da az çok iktisadi faktörler tarafından etkilenmiş olarak tanımlanan fenomenlerdir. Üçüncü ise “iktisat ile bağlantılı” (*economically relevant*) sosyal fenomenlerdir ki bunlarda belirli koşullar altında ancak iktisadi önem kazanırlar. Weber dinî fenomeni bu grupta inceler ve buna sosyo-iktisadi fenomen der (1949; 1968). Kalvinizm ve ruhani Protestanlık, iktisat ile bağlantılı modern kapitalizm ile ilişkili sosyal fenomenleri en iyi temsil eden örnektir. Bu açıdan, Kalvinizm ve ruhani Protestanlık iktisadi olay ve kurumlar gibi anlamlı sonuçları olan ve modern kapitalizmle yakından bağlantılı iktisat ile ilişkili sosyal fenomenleri temsil eder. Weber sosyal iktisadın, iktisadi yaklaşımda tek taraflılık prensibinden ziyade ilmi yaratıcılık prensibine dayanan iktisadi şartlanma ve dallanıp budaklanma olayına özel bir referansla sosyal ve kültürel fenomenleri analiz ettiği sonucuna varmıştır (Weber, 1949). Kısacası Weber tezi, Kalvinizmin, özellikle Calvinist toplumlarda, iktisadi gelişmeyle sonuçlanan, siyasi demokrasi ve özgürlük çıkarımı olan, zenginlik, servet oluşumu ve iktisadi gelişmeyi yansıtan modern kapitalizmin beşiğinde ahlaki temel, pozitif değerler olduğunu iddia eder.

- 8 Bazıları onun ilahi kaynaklardaki ilgili bölümlere devrimci yorumlar getirdiğini düşünür. Eski Ahit'teki yasaktan geçimini sağlamak için borç alan fakir ve düşkünlere alınan faizin kast edildiğini iddia eder. Tesniye'deki ifadeleri devrimci niteliğiyle yorumlamıştır (Schmidt, 1960). İşlemediği parasını zengin iş adamına vererek kazanç elde etmesini ve yüksek konumlara geçmesini

faizle sınırlandırılmaya başlanır. Adalet normundan yararlanılması halinde faizciliğin, Tanrının yasaları ile tamamen ayrışmadığı vurgulanmak istenir. Bundan dolayı da uygulamada farklı türleri olan faizciliğin yasaklanmaması gerektiği sonucuna varılır. Faizli borçlar yardımıyla kurulan ya da genişletilen -üretim faaliyetlerini kapsayan ticari işler sayesinde daha fazla kazanç elde etmek ve herhangi bir ticari faaliyette değerlendirilmeden paradan para kazanmak arasında bir ayrıma gidilmeye çalışılır.⁹

Calvin borç ilişkilerine ancak diğer tarafa daha fazla menfaat sağlama şartıyla izin verir. Mübadelede adalet olmalı ve borç fakire zulmetmemelidir. Çelişkili gibi gözükse de faizli borç ilişkilerinde hakkaniyet ve adalet anahtar kavramlar olarak öne çıkar. Ticari ilişkilerde ahlaki normların önemi daha fazla öne çıkar. Faizli borç ilişkileri de iyi/kötü sınıflandırılması yapılan tarihî bir mesele haline gelir. Wykes (2003), “O faize izin verdi ama asla güvenmedi”, ifadesi ile Calvin’in meseleye yaklaşımındaki gerilimi fark ettiğini hissettirir. Bir anlamda adalet sınırı olarak kabul edilen faize üst limit koyma uygulaması ile sorunu çözmeye çalıştığını düşünür. Finans karşıtı (*anti-finance*) ve fahiş faiz görüşüne karşı çıkan yazarlar arasındaki ayrım, Calvin’in faize onay vermesidir. Erken modern muhaliflerinden, faiz yasağının önde gelen savunucularından, Roger Fenton *sayısız kısıtlarla Calvin’in faiz konusundaki özrünün hatalı olduğunu* söyler. Konuşmalarda geçen ifadelerden borç ilişkilerinde adalet dengesine vurgu yaptığını, tefeciliğe olumlu bakmadığını hatta yalnızca kazanma odaklı adaletsiz pazarlıkları kınadığını vurgular. Diğer insanlara zararlı olan ve acı veren şeylerin meşruiyetini sorgular (Codr, 2016).

Protestanlığın, iki önemli düşünürü olan Luther ve Calvin’in faiz hakkındaki düşünceleri ve kapitalizmin gelişimindeki rolü tartışmalı olsa da bu iki düşünür din adamı, Batı dünyasına en azından teoloji ve siyasi düşünce bağlamında Orta Çağ’ın dogmatik yapısının sorgulanmasına büyük katkı sağlar. Farklı görüş ve düşüncelerin tartışılmasına zemin hazırlamış olmaları

sağlayan küçük birikim sahiplerinin yol açtıkları kârdan pay almalarını haklılığın ve eşitliğin bir gereği olarak görmüş, eşitlik anlayışını yaşadığı çağın şartları ortamında sistematik bir şekilde ele alıp irdelemiştir. Calvin, genel olarak borçlanılan paraya yönelik durumları incelemiş; ticaretin olağan bir işlevi haline getirilen borçlanmayı bir kredi işlemi olarak görmüştür (Wendel, 1963; Akalın, 2009).

- 9 Calvin’in finans dünyasının gelişimine katkı yaptığı alanlar arasına (i) *Roman mutuuum* (faizle ödünç verilen/alınan para, uzun süre fahiş faiz olarak düşünülür) ve (ii) *lucatio* (bir tarla ve benzeri yeri kiralamak, çoğu kez kârın kanuni bir çeşidi olarak düşünülür) benzerliği arasında ilişki kurarak, paranın daha fazla para üretme kabiliyetini ileri sürdüğü argümanlarını da eklemek gerekir.

rı bu katkıların başında gelir (Ersoy, 2012). Protestan inancının yükselişini sağlayan bu ortam, Bayındır ve Ustaoglu (2018)'nin vurguladığı gibi faizi tartışılabilen bir mevzu haline getirir.

CALVIN SONRASI ÇAĞDAŞ YORUMLAR

Calvin'in ardından Jacops, Hyma, Fanfani gibi kapitalizmin evrim sürecini inceleyen bazı düşünürler görüşleri uygulamada test eden çalışmalar yayımladı. Bu çalışmaların bazıları Calvin'i eleştirirken, bazıları da onun yenilikçi görüşlerine destek olur. Tawney (1954) Weber'in 1920'de ortaya attığı kapitalizmin yükselişi ve Kalvinistik ahlâk arasındaki tarihî ilişkiyi, bir adım daha ileri taşır ve 16. yüzyılda gerçekleşen Protestan Reformu'nun kapitalist iş ahlâkını cesaretlendirdiğini iddia eder. İktisadi dönüşümün erken dönem Protestan Reformu'nda çok önemli değişikliklere neden olduğunu belirtir (North, 1975). Weber'in eserini İngilizceye tercüme eden ilk düşünür olarak tarihe geçen Tawney, Batının iktisadî tercihte bir dönüm noktası olarak gördüğü Calvin'in faizli borç ilişkileri hakkındaki görüşlerine bu yüzden sıklıkla vurgu yapar. Adam Smith'in tezlerini eleştiren Bentham (1952), 1854 yılında İngiltere'de fahiş faiz yasasının kaldırılmasına öncülük eder. Calvin'in hayatını ve düşüncelerini araştıran Wallace (1998) da Protestanlığın ortaya çıkmasındaki katkılarına vurgu yaparken fahiş faiz hakkındaki düşüncelerinin ciddi kısıtlar barındırdığını, bunların çoğuna katıldığını belirterek faizli borç ilişkilerine verilen onayın son derece dar bir çerçevede olduğunu söyler.

Tarihin önemli bir kırılma noktasından yola çıkan Beadreau (2017) ise İngiltere'de 17. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin kökenlerini Protestan Reformu ve Kalvinizm ile bağdaştırır. İngiltere'deki Sanayi Devrimi'ni başlatmada önemli faktörlerden birinin 16. ve 17. yüzyılda bu ülkeye sığınmak isteyen, sayıları 50 bin civarında olan ve aralarında binlerce Kalvinist tüccar, kâşif ve düşünürün bulunduğu Fransız Protestanlar olduğunu iddia eder. Entelektüel çevrelerde bu iddianın büyütüldüğü düşünülse de İngiltere'nin Kalvinistik düşünce ve kültürden etkilendiği bir gerçektir. Kalvinistik düşüncenin bir uzantısı olan emeğin yüceltilmesi, Sanayi Devrimi'ne ön hazırlık sayılabilecek gelişmelere imkân hazırlar. İngiltere emeğin değer teorisi hakkında yeni teoriler geliştirirken, Aristo mantığına ait kavramların etkisi altında kalan İtalya ve Fransa ise hâlâ tüketimin üzerindeki Skolastik vurguyu ve ekonomik değerın kaynağı olarak subjektif değerlendirmeyi esas alan

görüşleri savunmaya devam eder. Buradan yola çıkan Kauder (1965) 16. yüzyıl sonrasında İngiltere ve Avrupa'nın Katolik ülkeleri arasındaki temel farklılıklarda Kalvinizmin etkisini araştırır. Bu araştırmanın sonucunda ise Kauder ilginç hipotezler geliştirir. İyi bir hayatın reçetesi olarak emeği yücelten Kalvinistik bakış açısının aksine geleneksel Aristo yaklaşımının çalışmak yerine aşırıya kaçmadan zevk ve mutluluk arayan anlayışını, iktisadi davranışların merkezine oturtur. Aristocu bakış açısına göre aşırıya kaçmadan yaşanan zevk iktisadi hayatın amacıysa tüm prensipler –özellikle değer– buradan türetilmelidir. Değer kavramı da iktisadi mallardan ne kadar zevkin türetilbileceğini gösteren bir olgunun fonksiyonu olmalıdır.

Günümüzde hâlâ bankacılık sektörünün ve para politikalarını tayin edenlerin 16. yüzyılda yaşayan Calvin'in faiz yasakları doğrultusunda politikalar geliştirmesi gerektiğini savunanlar vardır. Bu görüşü benimseyen iktisatçılara göre bankalar asıl görevlerini ihmal edip çok farklı alanlara kaydıkları için iktisadi sorunlar ve krizler yaşanmaktadır. Bazı Avrupalı firma yöneticileri bu tür felaketleri önleyebilmek adına –özellikle kriz dönemlerinde– Calvin'den esinlenerek günlük hayatta, Hıristiyanlık ahlâkını yansıtacak bir dizi tedbirler almaya başlarlar. Hatta firmalarının kârlılık oranı düştüğünde kendi primlerinden veya maaşlarından vazgeçmeyi bile denerler. Bunların yanı sıra bazı siyasi iktidarlar da krizlerden daha az etkilenmek için Calvin'in faiz üzerine getirdiği kısıtlamaları dikkate alarak yasal düzenlemeler yapar. Amaçları özel sektörün etkisiz ve yanlış uygulamalarından toplumu korumaktır (Graafland, 2009). Bu amaçla uygulamada İsviçre'deki Avenir Suisse adlı finans kuruluşunun şubelerinden birinin başı olan Xavier Comtes, 2009 yılında kendisiyle yapılan bir röportajında Calvin'in kredi verme konusunda ahlâkî değerlerini desteklediğini, bunun kişisel verileri korumak için evrimleştiğini, Kalvinistik Kurumsal Organizasyon formunun İsviçre'de seküler alanlarda da yayıldığını ve eğer bugün İsviçre bankalarında gizlilik prensibi kurumsallaşmışsa bunda reformcu Calvin'in rolünün olduğunu örnek olarak vermiştir.

ÖZET

Calvin, Fransa'nın önde gelen 16. yüzyıl Protestan reformist ve din adamları arasında ikinci neslin en önemli liderlerinden biri olan bir din adamı ve düşünürdür. Calvin sonrası kendiliğinden oluşan Kalvinistik ilâhiyatın etkileri pratik temellere dayanır ve iktisadi düşüncede etkisini hissettirir (Terrell,

2004). Bu düşünce tarzının din, iktisat, sosyal yapı ve devlet kurumları üzerindeki etkileri, özellikle de İngiltere üzerindeki etkisi azımsanamadığı gibi ıslahatçı yapıya katkıları göz ardı edilemez.

Hıristiyanlıkta dinî reformun iki önemli lideri olan Luther ve Calvin faiz/fahiş faiz ayrımı yaparak, Kilise'nin karşı olduğu faiz türünün fahiş faiz olduğu görüşünü ortaya atar. Yatırım amaçlı borçlanmalarda –kanuni olarak belirlenen üst sınırı aşmamak koşuluyla– alınan faize izin verirler. Aynı zamanda üst sınırın belirlenmesi için yasal düzenleme yapılması gerektiğini savunurlar. Calvin fahiş faiz alan birinin dürüst olamayacağını ve tüm fahiş faiz alanların Kilise tarafından reddedilmesi gerektiğini savunur. Kutsal kaynaklarda doğrudan faiz ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmaz. Ancak bazı ayetlerde üstü kapalı da olsa faizin benimsenip kabul edilebilir olmadığına dair ifadeler olduğu söylenebilir. Faiz yasağı ilahi kitaptan çok Hıristiyanlığın diğer kurum ve uygulamalarında kendini gösterir. Örneğin 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde din adamlarının faiz alması açıkça yasaklanır. 5. yüzyılda da Papa Büyük Leo'nun “utanılacak kazanç” olarak nitelendirdiği tefeciliğin ve bu işle ilgilenen din adamlarının aforoz edileceği ve Hıristiyanlığa uygun törenlerle defnedilme haklarını kaybedecekleri ilan edilir. Buna benzer örnekler fahiş faizi reddeden en erken örneklerdir.

5. ve 16. yüzyıllar arası faiz yasağı –özellikle fahiş faiz– rijit şekilde uygulanır. Fahiş faize karşı yapılan sert eleştiriler 16. yüzyılda Protestan Reformları sonrasında da sürdürülür. Reform sonrası, Hollanda ve İngiltere'de fahiş faiz kabul görmeye başlamasına rağmen, Calvinistler ruhun temizliğini bozan bir şey olmasından dolayı yasaklanması gerektiğini iddia ederler. Zamanın ihtiyaçlarına göre Luther ve Calvin sonrasında, faiz/fahiş faiz arasındaki farka daha fazla vurgu yapılır. İyi faiz ve kötü faiz ayrımı ile sömürüye dayalı faiz ile yatırımı teşvik eden faiz birbirinden ayrılmaya çabalanır. Weber gibi daha çağdaş kimi düşünürler bu ayrımın modern kapitalizmin günümüzdeki şeklini almasında çok önemli bir rol oynamış olabileceğine dikkatleri çeker.

16. yüzyılın ortalarına kadar ticaret ile uğraşan iş adamlarına kuşkulu yaklaşan Calvin, onları mal ve hizmetlerin fiyatlarını arttırmak için adeta fırsat kollayan soyguncular gibi görür. Kâr güdüsü ile hareket eden iş adamlarının uzun dönemde iş ahlakının düzelebileceğini, ancak bunun için ahlâkî değerleri benimsemeleri gerektiğini, bu gerçekleştiği takdirde iş hayatının zenginleşeceğini iddia eder. Bu bağlamda Calvin, Kilise'nin faiz yasağını ve

kendinden önce yaşamış Aristo ve Skolastiklerin faiz ile ilgili katı düşüncelerini iktisadi ilişkiler ağında eleştiren ilk dinî lider olarak tarihe geçer. Aristo'nun iddia ettiği gibi paranın verimsizliği ve yararsızlığı düşüncelerini reddeder. Calvin'e göre tüccarlar ve üreticiler ödünç aldıkları paralarla kazanç sağlıyorsa ihtiyaçları olan parayı sağlayanlara, aldıkları risk karşılığında, fahiş olmamak şartıyla kârlarından belirli bir pay vermeleri normaldir. Bu tür bir davranışı eleştirmek yersizdir. Tefecilerin fahiş faizi ile tüketim/üretim amaçlı alınan normal faizi birbirinden ayırarak daha önce hiç değinilmemiş bir noktaya parmak basar. Üretim ve tüketim ihtiyacını karşılamak için alınan ödünç ile fahiş faiz ve faizi birbiriyle karıştırmamak gerektiğini savunur. Makul seviyedeki faizin Tanrı yasağına aykırı düşmediğini ispatlamaya çalışır. Fakirlerden geri alınmamak şartıyla dürüst ve fahiş olmayan faizi haklı görerek fahiş faiz karşıtı yasal düzenlemelere destek verir.

Yeni Çağ'ın yeni faiz teorileri Kilise'nin faiz yasağını kaldırmasında çok etkili olur. 1545 yılında İngiltere'de VIII. Henry borç faizini yasallaştırır. Takiben pek çok Avrupa ülkesinin siyasal otoriteleri benzer düzenlemeler yaparlar ve düşük oranlı faiz fikri daha güçlü şekilde savunulmaya başlanır. Yeni Çağ'ın sonlarına doğru Fransız devlet adamı Turgot faizi "Nemalandırma Teorisi" ile açıklar ve teoriye göre rant temin eden toprağı satın almaya yarayan para, ödünç olarak verildiğinde rant geliri kadar faizi hak etmektedir. Faizin meşrulaşmasına önemli bir destek olarak görülebilecek bu adımın tam bir serbestiyi savunmadığını belirtmekte fayda vardır. Faiz oranları piyasalar tarafından değil devlet tarafından belirlenmelidir. Turgot 1789'da Fransa'da faizi yasak sayan hükümleri yürürlükten kaldırılır.

20. yüzyılın ilk yarısında, Alman sosyolog Max Weber, çağdaş medeniyetin temellerine ışık tutacak ve bu temellerin köklerinin anlaşılmasına yarayacak bir dizi makale yayınlar. Kapitalist sistemin köklerinden en az birinin ıslahat adı verilen büyük manevi devrime ve özellikle Kalvinist ahlâka dayandığını iddia eder. Weber'e göre Kalvinist din ve ahlâk anlayışı, Protestan hareketinin oluşumunda son derece etkileyici bir rol oynar. Eğer kapitalizm bugün (i) kendine özgü bir ekonomik gelişime sahipse (ii) yüksek kârlarla birlikte daha yüksek bir hayat standardı sağlıyorsa ve (iii) tabiatın üretim güçlerinin üzerinde bir üstünlük sağlıyorsa bunların hiçbirine dogmatik Orta Çağ Katolikliği ile ulaşılması mümkün değildir. Çünkü Katoliklik insanların ekonomik hayatlarında herhangi bir motivasyon sağlayacak

gücü üretmekten uzaktır. Weber, Katolikliği dünyadan ne kadar uzak bulursa Protestanlığı bir o kadar gerçek dünya ile iç içe bulur.

KAYNAKÇA

- Akalın, K.H., “Eski Ahit metinlerinde J. Calvin’in faiz yorumu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13(1), 2009, s. 237-252.
- , “Paranın değersizliğine dayanan tefecilik yasağına karşı kazançtan ayrılan pay olarak faizin yasallığı”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3(1), 2012, s. 215-248.
- Akdiş, M., “Faiz ve faiz teorileri”, O. Altay (der.), *Para İktisadi: Teori ve Politika* içinde, Palme Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 85.
- Aristoteles, *Politika*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Bainton, R., *The Reformation of the Sixteen Century*, Beacon Press, Boston, 1952.
- Bayındır, S. ve Ustaoglu, M., “The issue of interest in the Abrahamic religions”, *International Journal of Ethics and Systems* 34(3), 2018, s. 282-303.
- Beadreau, B.C., “Calvinism, huguenots and the industrial revolution”, 2017, s. 1-44.
- Bentham, J., “Defence of usury shewing the impolicy of the present legal restraints on the terms of pecuniary bargains”, W. Stark (der.), *Jeremy Bentham’s Economic Writings* içinde, Allen & Unwin, Londra, 1952, s. 167-187.
- Biéler, A., *La Pensee Economique et Sociale de Calvin*, University of Genova, Genova, 1959.
- Bouwisma, W.J., *Calvin: A Sixteenth-Century Portrait*, Oxford University Press, New York, 1988.
- Bouwisma, W.J., “John Calvin”, *Encyclopedia Britannica*, 2018.
- Calvin, J., *The Institutes of the Christian Religion*, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, 1925:
- , *Commentary Upon the Acts of the Apostles*, Calvin Translation Society, Edinburg, 2006.
- Cleary, P., *The Church and Usury: An Essay on Some Historical Theological Aspects of Money Lending*, M.H. Gill & Son, Dublin, 1914.
- Codr, D., *Raving at Usurers: Anti-Finance and Ethics of Uncertainty in England, 1690-1750*, University of Virginia Press, Charlottesville, 2016.
- Dempsey, B.W., *Interest and Usury*, D. Dobson, Londra, 1948.
- Dictionary, O.S., “Interest”, *The Oxford Shorter Dictionary on Historical Principles* içinde, Oxford University Press, Londra, 1992, s. 2443.
- Dictionary, T.M., “Interest”, S. Butler (der.), *The Macquarie Dictionary* içinde, Macquarie Dictionary Publishers, Avustralya, 1997, s. 2331.
- , *Interest*, Pan Macmillan, Sidney, 1997, s. 2331.
- Dinler, Z., *Mikro Ekonomi*, Ekin Kitabevi, Bursa, 1994.
- Elbir, H.K., “Fahiş faiz meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 18(3-4), 1952, s. 3-21.
- Ergin, F., *Para Faiz ve Teorileri*, Beta Yayınları, İstanbul, 1983.
- Ersoy, A., *İktisadi Düşünceler Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2012.
- Eskicioğlu, O., *İslâm ve Ekonomi*, Çağlayan Matbaası, İzmir, 1999.
- Gide, C. ve Charles, R., *A History of Economic Doctrines*, D.C. Heath, Boston, 1915.

- Graafland, J.J., "Calvin's restrictions on interest: Guidelines for the credit crisis", *Discussion Paper* içinde, CentER Discussion Paper, 2009.
- Harkness, G., *John Calvin: The Man and His Ethics*, Henry Holt and Company, New York, 2014.
- Kauder, E., *A History of Marginal Utility Theory*, Princeton University Press, Princeton, 1965.
- Kuran, T., "Islam and underdevelopment: An old puzzle revisited", *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 153(1), 1997, s. 25-41.
- Kureşi, E.I., *Faiz Nazariyesi ve İslâm*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1966.
- Luther, M., "How Christians should regard Moses", M.H. Bertram (der.), *Luther's Works* içinde, Fortress Press, Philadelphia, 1960, s. 161-172.
- Mai, L.H., *Men and Ideas in Economics*, Adams and Co, New Jersey, 1975.
- Martin, A., "The practical implications of Calvinism", *Reformed Perspectives Magazine* 9(9), 2007, s. 1-14.
- McGrath, A.E., *A Life of Calvin: A Study of the Shaping of Western Culture*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990.
- McNeill, J.T., *The History and Character of Calvinism*, Oxford University Press, New York, 1967.
- Munro, J., "The medieval origins of the 'Financial Revolution': Usury, rentes, and negotiability", *The International History Review* 25(3), 2003, s. 505-562.
- Munro, J.H., *Usury, Calvinism, and Credit in Protestant England: From the Sixteenth Century to the Industrial Revolution*, Department of Economics, Toronto, 2011.
- Neumark, F., *İktisadi Düşünceler Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943.
- Noonan, J.T. (ed.), "The Amendment of Papal Teaching by Theologians", C.E. Curren (ed.), *Contraception: Authority and Dissent*, Herder and Herder, New York, 1969, s. 41-75.
- North, G., "The economic thought of Luther and Calvin", *The Journal of Christian Reconstruction* 2(1), 1975, s. 98-100.
- Nymeyer, F., "John Calvin on interest", *Progressive Calvinism* 3, 1957, s. 55.
- Oberman, H.A., *Luther: Man Between God and the Devil*, Yale University Press, New Heaven, 1985.
- Parker, T.H.I., *John Calvin A Bibliography*, Westminster John Knox Press, 2007.
- Parsons, T., "Max Weber's sociological analysis of capitalism and modern institutions", H.E. Barnes (der.), *An Introduction to the History Sociology* içinde, University of Chicago Press, Chicago, 1948, s. 295.
- Pıçak, M., "Faiz olgusunun iktisadi düşünce tarihindeki gelişimi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1(4), 2012, s. 61-92.
- Principles, O.S.D.o.H., *Interest*, Oxford University Press, Oxford, 1992, s. 2443.
- Ramsay, I., "A tale of two countries: Responding to over-indebtedness in France and the UK: 1985-2010: The role of interest rate ceilings", *University of Toronto Law Journal* 60(1), 2010, s. 9-25.
- Rothbard, M.N., *Classical Economics An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, Edward Elgar, Londra, 1995.
- Savaş, V.F., *İktisadın Tarihi*, Siyasal Kitabevi, 3. baskı, Ankara, 1999.
- Schmidt, A.M., *Calvin and the Calvinistic Tradition*, Harper Publishing, New York, 1960. Spiegel, H.W., *The Growth of Economic Thought*, Ducke University Publication, 3. baskı, Londra, 1991.

- Tawney, R., "Religious thought on social and economic questions in the sixteenth and seventeenth Centuries II", *The Journal of Political Economy* 31(4), 1923, s. 804-825.
- Tawney, R.H., *Religion and the Rise of Capitalism*, New American Library, New York, 1954.
- Terrell, T.D., *What Calvinism Did For Economics*, Resources, 2004.
- Unay, C., *Genel İktisat*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000.
- Wallace, R., *Calvin, Geneva, and the Reformation*, Wipe and Stock Publishers, İngiltere, 1998.
- Weber, M., *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Charles Scribner's Sons, New York, 1930.
- , *The Methodology of the Social Sciences*, The Free Press, New York, 1949.
- , *General Economic History*, The Free Press, Glencoe, 1950.
- , *Economy and Society*, Bedminster Press, New York, 1968.
- Wendel, F., *Calvin: The Origins and Development of His Religious Thought*, Harper & Row, New York, 1963.
- Wykes, M., "Devaluing the scholastics: Calvin's ethics of usury", *Calvin Theological Journal* 38(1), 2003, s. 27-51.
- Zafirovski, M., "Any proofs for the Calvinism-capitalism thesis? The exemplars of the eüle reexamined", *Politics, Religion & Ideology* 16(4), 2015, s. 339-369.
- Zeytinoğlu, E., *İslâm'da ve Diğer Sistemlerde Faiz Para*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1992.